

АГРЕСІЯ І ПРИРОДА ЛЮДИНИ

**Петро
ГНАТЕНКО**

Головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної і політичної психології НАПН України, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України

У статті розглянуто феномен агресії в контексті природи людини. Звернуто увагу на неправомірність тверджень про те, що причини людської агресії пов'язані з природою людини, її подвійною сутністю. Деякі західні дослідники висунули програму вивчення природи людини, її суперечливої сутності. Зазначено, що реалізація цієї програми є актуальною і для нашої країни. У контексті взаємовідношення біологічного й соціологічного в природі людини аналізується генетичний детермінізм, наголошується протилежності точок зору щодо ролі генів у людській життєдіяльності. Висвітлено питання про взаємовідношення між характером і темпераментом, вплив біологічних і соціальних факторів на їх формування.

Ключові слова: агресія, психологія людської агресивності, характер, темперамент, генетичний детермінізм, соціальний детермінізм.

У місті Грасс на півдні Франції 17-річний учень школи, який мав при собі рушницю, два пістолети та дві гранати, 16 березня 2017 р. відкрив стрілянина. Було поранено не менше трьох осіб. 5 вересня 2017 р. у школі в підмосковному містечку Івантєєвці (Росія) учень 9 класу атакував вчителів і однокласників за допомогою пневматичного пістолета, димових шашок та молотка. Постраждало чотири людини – вчителька і троє однокласників. 14 жовтня 2017 р. в Кенії в одній з середніх шкіл застрелено п'ять учнів і охоронець. Напад здійснив колишній учень, якого було виключено зі школи за бійку, разом з двома подільниками. Також відомо про 18 пораних учнів і двох згвалтованих дівчат. 20 жовтня 2017 р. в бразильському місті Гоянія учень школи відкрив стріля-

нину, внаслідок чого двоє школярів загинули, четверо поранені. Стрілку приблизно 13-14 років. За інформацією поліцейських, причиною стрілянини могли бути знущання в школі. За словами свідків, під час стрілянини хлопець не мав конкретної мети, а стріляв по всьому.

Названі епізоди – крихта з лінійки повідомлень ЗМІ за хештегами «стрілянина у школі», «дитяча агресія», «масові вбивства». Їх обрано та наведено не тільки для того, щоб привернути увагу освітянської спільноти до проблеми шкільних масових вбивств та замислитись над тим, що змушує підлітка взяти в руки зброю та йти стріляти у своїх однокласників та вчителів. На відміну від країн, де зброя є більш доступною, а історія масових вбивств налічує багато років, про подібні випадки в українських шко-

лах, на щастя, не повідомлялося. Однак це не означає, що проблема дитячої / підліткової агресії, агресивності у школі, що виникає як з внутрішніх (особистісних), так і з зовнішніх (соціальних) факторів може лишатися поза увагою соціальних психологів та освітян.

Зазначимо, що збільшення випадків прояву дитячої (підліткової) агресії в наш час є віддзеркаленням більш широкої тенденції зростання агресії, агресивності у соціальному середовищі. Адже якщо ХХ сторіччя називали «добом занепокоєння про насильство», то початок ХХІ сторіччя свідчить, що нині соціально небезпечні прояви насильства, пов'язаного з особливою жорстокістю, вандалізмом і знущанням, – не тільки індикатор, а й діагноз сучасної доби.

Тому цією статтею хочемо запросити науковців до дискусії з проблеми агресії та людської агресивності – однією з найпопулярніших та інтригуючих тем у світовій психології, яка вже давно перебуває в центрі уваги науковців, які займаються дослідженням проблем суспільства та людини. Що таке агресія, якими є її джерела та причини в людському суспільстві? Що є початковим поштовхом до агресії, до агресивності? Що змушує людину бути агресивною та жорстокою? Що зумовлює зростання рівня агресії в сучасному суспільстві: вроджена агресивність людини чи специфічні умови розвитку цивілізації? Чому перехідні,

ФЕНОМЕН АГРЕСІЇ

в контексті природи людини

У 1932 році З. Фройд в листі до А. Ейнштейна стверджував, що схильність до агресії є вродженим інстинктом, тобто даний інстинкт має під собою «здорову біологічну основу».

Деякі дослідники вважають, що причини людської агресивності криються в природі людини, в її суперечливій сутності. Про це пише західний вчений Р. Едгертон у праці «Антропологія, психіатрія і природа людини», в якій розглядає взаємини антропології та психіатрії, можливість визнання антропологією психіатричних відкриттів. Зокрема, він стверджує: «Я хочу висловити деякі міркування щодо одної з таких загальних проблем, причому найбільш, на мій погляд, фундаментальної. На мого переконання, центральною проблемою як для антропології, так і для психіатрії є те, що відомо як «гоббсовське питання про порядок». Це питання може мати різні формулювання, що доповнюють одне одного. Наприклад: «Яким чином людина виявляється здатною дотримувати законів суспільства?» або «Чому людина час від часу порушує ці закони?». З одного боку, ми ставимо питання про соціальний порядок. З іншого – ми запитуємо про відхилення та порушення соціального порядку (що може бути або причиною, або наслідком душевного захворювання). На дане питання Гоббса можуть бути надані різні відповіді» [5, с. 334-335].

Поширеною є теза (концепція) щодо людської природи, згідно з якою стверджується, що людина початково схильна до девіантної поведінки, і тільки жорсткий соціальний та культурний контроль здатний встановити і підтримувати порядок.

Р. Едгертон пише: «Розуміння подвійної природи людини приводить нас до одного з найважливіших припущень: соціальний порядок не є даністю, це досягнення, і, без сумніву, нелегке. Для досягнення соціального порядку подвійна природа людини має бути угамованою; відтак, поки система може, вона повинна забезпечувати передбачуваність і безпеку, створюючи найбільш сприятливі умови для гнучкості» [5, с. 355].

У даному контексті Р. Едгертон окреслює завдання, які необхідно розв'язати в цій царині. Зокрема, він пише: «*По-перше*, необхідно розширити дослідження взаємозв'язку між біологією і поведінкою. Значні досягнення психіатрів у вивченні взаємозв'язку біохімії та нейрофізіології потребують для подальшого продуктивного розвитку досліджень, що враховуватимуть комплексний вплив соціального і культурного оточення. *По-друге*, існує нагальна потреба в лонгітюдних дослідженнях процесів соціалізації – дослідженнях, де однаково серйозно вивчалися б як біологія, так і навколишнє середовище.

Зрештою, є потреба в клінічних дослідженнях *подвійної природи людини*. Психіатрія володіє значною кількістю доволі повчальних повідомлень з багатої клінічної літератури. Але ми повинні також знати, яким чином так звана нормальна людина бореться зі своєю природою. До цього часу на цій необробленій ниві працювали лише письменники-романісти. Для психіатрії давно прийшов час вивчення всіх людей, а не тільки «пацієнтів»» [5, с. 356].

Як бачимо, Р. Едгертон висунув програму вивчення природи людини, її суперечливої сутності. Здається, що реалізація цієї програми буде актуальною і для нашої країни. ►

В аспекті взаємин біологічного і соціального в природі людини необхідно зупинитися на аналізі генетичного детермінізму. Існують полярно протилежні точки зору на питання про роль генів в людській життєдіяльності. З одного боку, широко поширеним є твердження, що поведінка людини генетично детермінована. З іншого боку, стверджується, що поведінка людини визначається соціальним середовищем, умовами його буття. Безумовно, перший підхід є неправомірним, бо він ігнорує соціальне на користь біологічного. Натомість у другому недооцінюється роль біологічного та перебільшується роль соціального.

У працях радянського генетика Н. Дубиніна [2; 3], зокрема, розглядається питання *про взаємодійності генетики і психології, генетики і педагогіки*. У марксизмі відбувалася абсолютизація середовища та його ролі у вихованні людини. В результаті виходило, що причина поведінки людини, пояснення його вчинків шукалися в навколишньому середовищі, а не в самій людині. Виникала парадоксальна ситуація, коли винуватими нібито були оточуючі, окрім самої людини, яка вчинила той чи інший вчинок.

У літературі справедливо зазначаються, що індивідуальність людини проявляється в єдності духовних і природних особливостей, тому *в процесі виховання необхідно враховувати роль як вроджених, так і набутих особливостей людини*.

Тут необхідно наголосити на тому, що *значну роль в поведінці людини відіграє темперамент*. За Павловим, темперамент детермінується трьома основними властивостями центральної нервової системи – силою, врівноваженістю, рухливістю збуджувального і гальмівного процесів. Звідси комбінація названих властивостей визначає появу чотирьох типів темпераменту: сангвінік – сильний, урівноважений, має рухливий тип нервової системи; флегматик – сильний, урівноважений, інертний; холерик – сильний, неуврівноважений; меланхолік – слабкий.

У психологічній літературі стверджується, що за темпераментом не можна судити про особистісні якості людини, характеризувати його можливості. *Темперамент відображає тільки динамічну сторону вчинків*. Звертається увага на те, що формування темпераменту залежить від морально-вольових якостей характеру, які пов'язані саме зі змістовою складовою людини.

Як співвідносяться між собою характер і темперамент? Вочевидь, існує діалектичний взаємозв'язок між темпераментом і характером: характер впливає на темперамент, властивості якого змінюються під впливом характеру.

Згадуваний раніше М. Дубинін пише: «Генетично детерміновані властивості темпераменту – це лише передумови для формування характеру, розвитку розумових і фізичних здібностей» [2, с. 284].

Наведене зауваження вченого є досить важливим. З одного боку, він акцентує увагу на генетично обумовлених передумовах формування темпераменту, з іншого боку – наголошує, що характер є більш вищою та складнішою системою в психіці людини, де поряд з психічними факторами значну роль відіграють й фактори соціальні, хоча недооцінювати генетичні чинники було б неправомірно. Бо тип темпераменту впливає на формування установок як позитивних, так і негативних, які врешті-решт формують характер особистості.

кризові періоди трансформації соціальних систем завжди пов'язані з зростанням агресії? Як співвідносяться агресія та війна?

Науковці, які вивчають феномен агресії, по-різному відповідали на всі ці питання, але остаточних відповідей так й не було отримано. Тому на початку нашої розмови пропонуємо розглянути феномен агресії в контексті природи людини.

Розглядаючи людину як складну систему, вчені виділяють в ній **два рівні**: *перший – це психодинамічні властивості особистості*, що залежать від специфіки біології людини, і *другий рівень – це вплив на формування і становлення особистості соціальних чинників* – моральних, виховання, бажань, навичок тощо. Фактично, коли мова йде про біологічні чинники, біологічну природу людини, то мається на увазі теорія вроджених ідей (Р. Декарт, Г. Лейбніц), а коли розглядається вплив середовища, то витоки цього погляду тягнуться від праць Дж. Локка та К. Гельвеція.

Л. Виготський зазначав, що свідомість виникає у дитини в процесі її спілкування з людьми, тобто з моменту оволодіння мовою весь внутрішній розвиток дитини з тваринної фази (біологічної) переходить у власне людську фазу (соціальну).

Природно, можна конструювати різні системи і підсистеми в трактуванні сутності індивіда, однак при цьому яким би не був підхід, біологічний підхід поряд з соціальним повинен бути присутнім.

Науковці зазначають, що біологічне позначається на відчуттях, сприйнятті та уявленнях. При цьому практика підтверджує, що істинність та об'єктивність знання виявляються не на рівні чуттєвого пізнання, а на рівні абстрактного мислення. Серед учених різних галузей і напрямів поширеною є думка, що в загальній проблематиці тих питань, які стосуються феномену людини, на перший план висуваються питання, пов'язані саме зі співвідношенням біологічного та соціального, їх різного трактування.

На думку науковців, помітну роль у мотивації злочинної поведінки відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка, тісно пов'язана з цими емоціями, проявляється у вбивствах, згвалтуваннях, пошкодженні або знищенні майна. Саме така поведінка нерідко розглядається як найбільш переконлива модель, що підтверджує тезу про генетичну природу злочинності. При цьому вважається, що агресивна, особливо недостатньо мотивована, поведінка є прямим проявом генетичної хибності індивіда, нехай навіть й не вираженої в хромосомній аномалії.

Багато вчених і філософів вважають, що агресивне іманентне людській природі. Почуття агресії, на думку деяких з них, – це внутрішня, спадково закріплена потреба вбивати. Як антипод вродженої агресивності, у літературі трапляються твердження, що альтруїзм – це вроджена властивість природи людини. Наприклад, прихильник цієї точки зору американський психолог Д. Кемпбелл звертається до історії людського суспільства, яка, на його думку, свідчить про те, що з давніх-давен люди дотримували прин-

ципу взаємної підтримки і взаємодопомоги.

Однак інші автори (М. Дубінін, І. Капець, В. Кудрявцев) резонно зауважують, що альтруїзм не міг би закріпитися в спадкових ознаках організму, оскільки такі риси, як здатність людини до самопожертви, схильність до співпраці та взаємодопомоги не біологічні, а соціальні риси особистості й суспільства, що сприяють збереженню роду та прогресивному розвитку [3]. Прихильники обох точок зору походять з тези, що людина за своєю природою є або злою, або доброю. Однак ні агресія, ні альтруїзм не можуть бути науково обґрунтовані з генетичних позицій. Такий вердикт й авторів праці, про яку йшлося вище.

На думку російської дослідниці Т. Румянцевої, слово «агресія» означає в буденному розумінні безліч різноманітних дій, які так чи інакше порушують фізичну чи психічну цілісність іншої людини або групи людей, завдають їй матеріальних збитків, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або навіть ведуть до її знищення [4]. Варто зазначити, що представники різних галузей по-різному визначають цей термін, виходячи зі специфічних особливостей свого фаху. *Що стосується психології, то їй належить інтегруюча функція в осмисленні багатоманітності різних гіпотез, концепцій і трактувань щодо розуміння суті агресії.*

У літературі зазначається, що **індивідуальна агресія принципово відрізняється від соціально-групових дій**, принаймні тим, що вона може відбуватися не завдяки, а всупереч прийнятій в суспільстві системи цінностей і бути ознакою соціального неблагополуччя не суспільства в цілому, а самої людини

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бассин Ф. Тяжкое бремя легких аналогий / Ф. Бассин // Диалоги: Политические статьи о возможных последствиях развития современной науки. – Москва : Политиздат, 1979. – С. 49-57.
2. Дубинин Н.П. Что такое человек / Н.П. Дубинин. – Москва : Мысль, 1983. – 334 с.
3. Дубинин Н. Генетика, поведение, ответственность: О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Н. Дубинин, И. Карпец, В. Кудрявцев. – Москва : Политиздат, 1989. – 351 с.
4. Румянцева Т.Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 1991. – 148 с.
5. Эдгертон Р. Антропология, психиатрия и природа человека / Р. Эдгертон // Личность, культура, этнос. – М. : Смысл, 2001. – С. 333-360.

Петро Гнатенко

Агрессия и природа человека

В статье рассматривается феномен агрессии в контексте природы человека. Обращено внимание на неправомочность утверждений о том, что причины человеческой агрессии связаны с природой человека, ее двойственной сущностью. Некоторые западные исследователи выдвигают программу изучения природы человека, ее противоречивой сущности. Отмечается, что реализация данной программы будет актуальной и для нашей страны. В аспекте взаимоотношения биологического и социального в природе человека анализируется генетический детерминизм, подчеркивается противоположность точек зрения в вопросе роли генов в человеческой жизнедеятельности. Освещается вопрос взаимоотношения между характером и темпераментом, влияние биологических и социальных факторов на их формирование.

Ключевые слова: агрессия, психология человеческой агрессивности, характер, темперамент, генетический детерминизм, социальный детерминизм.

Petro Gnatenko

Aggression and human nature

The article deals with the phenomenon of aggression in the context of human nature. The article emphasizes the illegality of allegations that the causes of human aggression are in the nature of man, in its dual nature. Some Western researchers have put forward a program for studying the nature of man, man's contradictory nature. It is noted that the implementation of this program is relevant for our country as well. Genetic determinism is analyzed in the context of the relationship between biological and sociological in human nature, the opposite of the points of view on the role of genes in human life is emphasized. The problem of the relationship between character and temperament, the influence of biological and social factors on their formation are considered.

Keywords: aggression, psychology of human aggression, character, temperament, genetic determinism, social determinism.

або її безпосереднього оточення. І хоч у боротьбі з такими антисоціальними явищами, як **тероризм, мафія, захоплення заручників** тощо, знання психологічних особливостей формування індивідуальної агресивної поведінки може допомогти, і доволі істотно, однак це не розв'яже самої проблеми в цілому, оскільки *такі явища є результатом соціальних негараздів зовсім іншого порядку, які визначаються здебільшого пануючою в суспільстві системою цінностей.*

Разом з тим необхідно принципово розрізнити агресію на індивідуальному рівні і агресію як інструмент зовнішньої політики. У Статуті ООН агресія визнається як незаконне застосування сили однією державою проти територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи народу.

Неправомірно також *ненауково ототожнювати агресію тварини та агресію людини.* Свого часу в літературі порушувалося питання: «Що спільного між схильністю звіра нападати на побратимів, яка спирається на інстинкти, і агресією як суспільним явищем у людини?» [1, с. 55].

Неправомірність такого ототожнення пояснюється ще й тим, що поведінка людини, зокрема агресивна поведінка, не може бути пояснена лише впливом біологічних факторів. *І якщо говорити про природу людської агресії, то у багатоманітності існуючих теорій деякі з них зазнали впродовж ХХ сторіччя певної еволюції.*